

Т. С. Матвєєва

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Семантика язичницьких і християнських елементів в історичних романах П. Куліша

Матвєєва Т. С. Семантика язичницьких і християнських елементів в історичних романах П. Куліша. У статті зроблено спробу проаналізувати семантику язичницьких і християнських елементів в історичних романах П. Куліша «Михайло Чарнишенко, або Малоросія вісімдесят років тому», «Олексій Одноріг», «Чорна рада». Така семантика розкрита посередництвом колізії вибору, який обумовив конфлікт людини з собою, близькими, світом і привів до фатального фіналу. У досліджуваних романах це художньо втілені тема пам'яті поколінь, бінарні опозиції, градація.

Ключові слова: роман, символ, семантика.

Матвеева Т. С. Семантика языческих и христианских элементов в исторических романах П. Кулиша. В статье предпринята попытка проанализировать семантику языческих и христианских элементов в исторических романах П. Кулиша «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», «Алексей Однорог», «Черная рада». Такая семантика раскрыта посредством коллизии выбора, который обусловил конфликт человека с собой, близкими, миром и привел к фатальному финалу. В исследуемых романах это художественно воплощенные тема памяти поколений, бинарные оппозиции, градация.

Ключевые слова: роман, символ, семантика.

Matveeva T. S. Semantics of pagan and Christian elements in the historical novels by P. Kulish. The attempt to analyze the semantics of pagan and Christian elements in the novels by P. Kulish «Michael Charnyshenko, or Malorossiya Light Years Ago», «Alexei Unicorn», «Black rada» is undertaken in the article. Such semantics is revealed by means of the collision of the choice, which caused person's conflict with himself, close ones, the world, and led to the fatal finale, or, as an exception, – to the open finale. In the novels under study these are the artistically personified theme of the memory of the generations, eternal and transient values, the binary oppositions, gradation.

The key words: novel, symbol, semantics.

Історична романістика П. Куліша, на жаль, і до сьогодні залишається недостатньо вивченою, хоча упродовж 2000-х років з'явилися монографічні дослідження А. Сініциної, П. Гончарука, предметом яких відповідно стали студії історико-філософських ідей українського романтизму, в тому числі, розроблювані П. Кулішем [18], суспільно-політичні та історичні погляди письменника [4], із найновіших – двотомна праця Є. Нахліка «Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель» [15]; також статті, в яких історична проза митця розглядалася в контексті англійського готичного роману [1], ранньої творчості самого автора [10], в аспекті жанрології [5]. Однак пріоритет все-таки віддається найвідомішому роману – «Чорній раді», натомість «Михайло Чарнишенко...» згадується спорадично, «Олексій Одноріг» практично не береться до уваги. Це й зумовило вибір об'єкта статті – усіх історичних романів П. Куліша та її предмета – релігійної складової поетики творів, оскільки й «Чорна рада» в такому ракурсі нашими попередниками не вивчалася.

Своєрідним прологом до роздумів над образами текстами може бути написана 1841 року повість «Огняний змії», темою якої стало зображення почуття, приреченого на занепад через переступ християнських та народних норм поведінки. Автор показав, як відбувається процес нівеляції духовності через відмову від безсмертного Божого дару – душі (мотив укладання угоди з нечистою силою в обмін на матеріальні блага), втрачається сенс буття внаслідок розпаду особистості, спричиненого втручанням демонічних сил (образ огняного змія-диявола), нехтуються правдиві життєві вартості: чистота взаємин, любов до ближнього, що й призводить до втрати людського в людині, руйнування образу й подоби Божої в ній (образ Марусі), занедбання сімейних традицій, розриву поколінь (дід Чайка – Маруся), зради присяги (застереження покійної матері Марусі від згубної влади золота). Сюжетні перипетії автор унаочнив власними роздумами про вічні й минулі цінності, просторовими описами, які, сприймаючись як локуси, насправді символізуються, набуваючи ознак всезагальності. У творі це описи церков Києва й Воронежа, сенс яких (описів) у тому, що істинне

призначення людини – пізнавати Бога, позбуватися спокус у надії на Небесне Царство, вічне життя, – опис у фіналі твору нічного неба над Воронежем – символу безміру, неосяжності, глибини космосу й душі людини.

Для письменника важливо наголосити на незнищеності потягу людини до добра, краси, гармонії, основою якого є самовдосконалення, розуміння, що життя не може дорівнювати існуванню, проживанню, що воно повинно творитися повсякчасно в повазі, милосерді, щирості, причому творитися на основі колективного досвіду ствердження буття як вищого прояву життя, закоріненого у вірі. Якщо людина порушує канони віри, вона прирікає себе на деградацію аж до нівеляції особистості. Письменник на прикладі головних персонажів аналізованих романів – молодих людей, які тільки ступили на життєву дорогу, – Михайла Чарнишенка, Олексія Однорога, Петра Шраменка, – показує, наскільки важливо не піддатися спокусам, витримати моральні випробування, утвердитися в житті добром. І робить це, розкриваючи складний механізм взаємодії релігійних постулатів, язичницьких, пантеїстичних, скерованих на «пояснення явищ у кінцевих причинах, у рішеннях Божества», бо «для язичницького багатобуття світ – це саме Божество або сукупність божеств», і християнських, скерованих у світ, «упорядковуваний Божеством» [16:277]. Звернемося до текстів.

В усіх романах головні персонажі роблять вибір між усталеним, звичним, освяченим традиціями роду, корінням, яке плекається мудрістю поколінь, і невідомим, привабливим новизною невторованого шляху, а, обираючи (в більшості випадків під впливом внутрішнього пориву, підтриманого екстраординарними, навіть ірреально витлумачуваними письменником особами – Крижановським («Михайло Чарнишенко...»), Басмановим, Самозванцем («Олексій Одноріг»)), кардинально змінюють себе. Але, щоб показати й умотивувати деструктивні наслідки вибору, П. Куліш виводить й інші образи, вплив яких на головних персонажів хоча й зменшується через відхід і Михайла, й Олексія якнайдалі від порогу батьківської хати, проте які залишаються справжнім позитивним осердям

творів: Катерина, наречена Михайла, старий Одноріг – батько, Добриня – слуга Олексія. Автор вибудовує своєрідну образну тріаду, полюси якої скеровані в протилежні боки безкінечності відцентровою силою, а центр уподібнюється планеті, що, зійшовши з орбіти, затується чорною дірою в «за буття»: у «Михайлові Чарнишенку...» це батькове прокляття, смерть нареченої, в «Олексії Однорозі» – загибель батька, безпам'ятство сина.

Письменник утверджує тезу, що людина цінна й цінна пам'яттю, тому що безбаченки не мають перспективи, оскільки їх нічого не тримає в жодному місці на Землі, вони – перекотиполе, віються світами, як Вічний Жид, і не знаходять заспокоєння, бо й земля не приймає їх тіл по смерті. Натомість їх антагоністи плачуть пам'ять предків. (Згадаємо психологічну, моральну катастрофу, від якої пізніше застерігатиме М. Коцюбинський повістю «Тіні забутих предків», адже любов, вірність, якщо вони ~~за~~ сприймаються як обтяжуючі поведінкову модель атрибути, обертаються на мару – нявку – призвідницю смерті. Тіні непошанованих предків повертатимуться з потойбіччя й мститимуться, як неприкаяні душі без сповіді й очищення. Адже людина сильна пам'яттю: доки про неї пам'ятають, вона житиме, фізично чи за законами, недоступними смертним. Можливе й інше тлумачення назви повісті: саме Іван і Марічка були тінями забутих предків, бо їм не знайшлося місця серед апологетів буденщини і вони змушені були повернутися в світ тіней, залишитися незапитаними зі своєю чистотою). Такою є Катерина («Михайло Чарнишенко...»), «перейнята духом поезії своїх чарівних вимислів, своїх вірувань» [15:45], якими й тримається рідної землі, не бажає шукати щастя на чужині. Вона застерігає Михайла від необачного вчинку, бо хоче відновити родове дерево Чарнишенків і Животовських, плачучи надію, що її почуття допоможе зберегти незнищенна сила – культ предків – охоронців роду [3:258]. Михайло ж зневажив своїм вибором іти воювати за чужі інтереси (в армії Петра III проти Данії за Шлезвіг) батьківську настанову бути гідним рідної землі, її героїчної історії, захищати вітчизну, а не шукати звитяги в чужій грі, за що й був проклятий. Це перший пуант роману – негатив, який посилюватиметься до трагічного фіналу твору, адже прокляття – це розрив зв'язку, порушення родового часу «покликанням Божого гніву на когось, побажання зла і нещастя» [3:398]. У народній уяві сила прокляття абсолютна: «Якщо батько чи мати скаже своїй дитині, особливо в недобрій час: «Чорт тебе візьми!» – бути їй між за-

клятими, кого забере нечиста сила. Проголошене прокляття сім років носиться в повітрі і будь-коли може впасти на того, кого проклято» [3:399]. Михайло ж свідомо пішов на розрив, повіривши обіцянкам айди Крижановського, що здобута на чужій війні слава не потьмяніє. Так оформилася в романі опозиція «свій – чужий», коли рідний (батько) сприймається чужим і навпаки. Старий же Чарниш, мудрий життєвим досвідом, волів хоч у найстрашніший спосіб – проклинаючи єдиного нащадка – застерегти сина від помилки. Прокляття як вічний тягар, докір ітиме за Михайлом, доля якого уподібниться до долі Марка Проклятого, чие ім'я сприймається як називне й означає «страшний гріх», замолити який не вистачить життя. Звідси мотив пекельних мандрів – асоціації з вічною мукою душі, самотньої, бо ~~проклятої~~. У Біблії читаємо про те, що очікує на ~~проклятих~~: «І після того будуть ганебним трупом, погордою між мерцями повіки; бо він стрімголов кине їх, онімілих, стрясє їх аж до самих основ, і вони будуть знищені до останку; будуть у болях, і пам'ять про них загине» [Муд. 4:19]. Відбери в людини пам'ять, і вона втратить людську подобу, а разом із нею образ і подобу Богу, викресли з пам'яті людину, і вона як не жила. Так і Михайло фізично ніби продовжує жити, однак, духовно вже переступив межу між життям і животінням, бо душа його залишилася у Воронежі в батьківській хаті, з якої його вигнали неусвідомлені бажання, відсутність досвіду, нестійкі переконання, неусталений світогляд. Це підкреслюється характерною деталлю: коли Михайло виїздив із дому, його кінь спіткнувся, а це погана прикмета. В такому контексті звучать, навіть усупереч бажанню персонажа (хотів заспокоїти себе козацькою піснею), сумні слова складеної за сивої давнини пісні про кару тому, хто кидає дім: «...рікою за Дунай заплинеш». Уважаємо, що в цих словах міститься асоціація з Країною Мертвих – підземним царством, куди ніколи не заглядало сонце і все в ньому втрачало чіткі обриси, кольори, ставало невловимим, примхливим, тендітним, нестійким. За міфологічними уявленнями, саме ріка – «вічний потік життя» [8:333], який водночас «потребує людських життів» [7:370], несе людину в інший світ. «Ріки підземного царства: Ахеронт, Стікс, Кокіт, Лета – несли засуджені душі до мук, вогняних тортур» [8:334]. Їх води небезпечні, часто отруйні: «через Ахеронт Харон перевозить мертвих; напившись води з Лети, вони забувають усе, що пам'ятали раніше» [6:416]. Амбівалентна символіка води відбилася й у тлумаченні її як кордону між життям (тут вона – життєдайна волога)

і смертю (стихія, що поглинає). За уявленнями українців, річка так само асоціюється з «дорогою в інший світ, символізуючи течію часу, вічність і забуття». Українським аналогом Лети є Забудь-річка, «перейшовши через яку на сороковий день після смерті, людина забуває про все, що з нею було на землі» [3:423]. Прокляття відібрало в Михайла силу, перетворило на човен без вітрил і весел, доля якого – катастрофа. Увиразнює внутрішній конфлікт Михайла синтез протилежностей: стихії води й вогню зіткнулися в одному вчинку персонажа – непослуху, адже через необережність Михайла згоріла батьківська хата – плекана Чарнишем копія хати Богдана Хмельницького в Суботові. Тут і згарище домашнього вогнища, і символ зради національного «я», а разом – самозречення, бо Михайлові пращури «сприймали вогонь як живу істоту, яка горить у душі кожної людини» [3:83]. Він загасив і душевний вогонь, і спопелив те, що пов'язувало його з предками, – хату, осердя роду (а несвідомо зроблений учинок тільки вивершив, вивів на поверхню внутрішній дискомфорт, перетворив необережність на зреалізоване психічне бажання). Пожежа тільки оприявнила нуртуючий у душі вогонь нищення.

У романі цей епізод вважаємо другим пуантом: батько зрікся сина, прокляв його душу, бо йдеться про градацію понять «прокляття – зречення». Старий Чарниш посилив її (градацію) привселюдністю зречення й клятвою на іконі. Це був акт страждання й безсилля, коли людина набуває й водночас позбавляється мудрості: набуває, бо значить не всі потрібні слова знайдені для переконання сина, втрачає, бо відсікає частину себе, відтак прирікає на загибель увесь організм. Прокляття батька випалило душу Михайла: за християнським тлумаченням, «душа – це життєва сила людини. ... Своєрідний місток між тілом і духом». Останній же виявляється в людині як «потреба Бога» [9:126, 127]. Проклята душа – це прокляте «безсмертя в людині», її «вічна істота», яку не можна вбити [2:113]. Так вивершується негатив образної єдності «батько – син», яка обертається антиномією: призначення прокляття – приректи на муки, нещастя, часто – на смерть, а якщо душа – сама особистість, то проклята душа – нездійсненна особистість, тінь, ірреальний двійник, якому нема місця в земному житті.

Призвідцю Михайлових страждань – Крижановського П. Куліш показує як змія-спокусника (диявола), який, зігравши на людському бажанні слави переможця, золота переконав Михайла шукати щастя серед чужинців. Це породження антисвіту, потойбіччя, уособлення гріха – «во-

рожнечі проти Бога, переступу Його закону» [2:95]. Крижановський уподібнюється до інfernальних сил – «нечистих», які, спокушаючи матеріальними принадами, відвертають людину від праведності. За народними уявленнями, «нечистий легко позичає, та важко з ним розквитатися», бо, віддаючи навзаєм золоту душу, людина руйнує власну суть, знищує один із проявів духу – совість, відлучає себе від справжніх знань, почувань, волі вибору, якими наділив її Творець. Чинячи ж гріх відступництва, остаточно нівелюється як Боже створіння, блукає в темряві без надії відшукати світло. Крижановський вважає себе вершителем долі інших людей, бо добре знає їх потреби, психологію, він експериментує людьми, грає їх життями як фігурками на шахівниці (у романі це його підступність по відношенню до Михайла, його нареченої Катерини, якою він хотів силоміць заволодіти, давня ворожнеча з Радіоєм, Щербиною). Але вважати себе кимось і бути ним – не одне й те саме, тому письменник, повсякчас нагнітаючи напругу в словому полі впливу Крижановського на оточуючих, розряджає її загибеллю персонажа, який, сам піддавшись спокусі влади над такими ж, як і він, був покараний за гординю, відступництво, гріх заздрості, ненависті. (Згадаємо в повісті П. Куліша «Огняний змії» лінію Іван – Маруся – дід Чайка, родинний зв'язок у якій розпався через матеріальні ласощі всупереч застереженню і живих (старого Чайки), і мертвих (покійної матері Марусі), наслідком же були смерті: фізичні Чайки, Марусі, яку забрав огняний змії – диявол, духовна – божевілля Івана, нищення пожежею родинної хати. Або написаний значно пізніше, відповідно й в іншій естетиці й за іншими принципами відтворення людини й світу, але близький до аналізованого мотивом з'яви й дії інfernального в людині роман В. Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля», головний персонаж якого Яків Михайлюк так само був покараний духовно, смертю в замкненому просторі казки – ілюзії). Для письменника важливо було показати, наскільки людина здатна чинити опір спокусам, чи існує для неї можливість навернення на шлях істинний. Караючи смертю персоніфіковане зло – Крижановського, автор продовжує досліджувати наслідки його впливу на інших, передовсім на Михайла.

Його дорогу, накреслену Крижановським, письменник хоче якомога довше вберегти від фатального закінчення. Першим застереженням став сон Михайла, в якому невідома сила тягла його в безодню. Здавна люди вірили, що «сон – це мандри душі в іншому світі». Побачити ж безодню уві сні означало, що попереду на людину

очікують великі труднощі [3:495]. Безодня символізувала невизначені стани буття – непевність, розгубленість, часто – відчай, безпорадність, а темнота провалля, що нагадувала чорний тунель, асоціювалася з дорогою до Країни мертвих [8:321]. Безодня притягує, втягує в себе, ніби висмоктує життєві сили, відбирає надію, жахає (в українській міфології уособленням жаху безодні були «бездонники – потворні істоти, які, якщо їх потривожити, виривали дерева, перекочували валуни, рили ями, насилали хвороби» [3:324]). Через цей епізод П. Куліш підводить читача до третього пуанту роману – уже не підсвідомого відчуття загибелі уві сні, а реального перебування на межі життя й смерті внаслідок поранення: «Михайло полетів у темний яр, на дні якого шумів швидкий потік» [12:170]. Тут автор вдається до прозорої асоціації ріки з «долею, смертю, страхом перед потаємним, природним відчуттям холоду й темноти, емоційним переживанням втрати, розлуки» [3:423]. Вдруге вводячи символіку ріки (потіку), П. Куліш посилює відчуття приреченості Михайла: першого разу він тільки передчував небезпеку віддалення від батьківського дому, співаючи пісню про чужину, тепер же його самого потік – «символ часу й життя, що відходять, кордон між світами живих і мертвих» [19:304–305] несе назустріч смерті. Він переступив кордон «своє – чуже», віддався стихії («вода не держить сліду»).

Смерть Михайла, проклятого безбаченка, була закономірною, бо людина без коріння, впевненості, що може спертися на силу роду, приречена. Четвертим пуантом роману вважаємо епілог, із якого стає відомо, що старий Чарниш через кілька років після Михайлової смерті вирішив покинути Воронеж назавжди, бо в місті все нагадувало нещасливе минуле, й оселитися в безлюдному місці. Коли ж почали будувати хату, з-під землі з'явилося нетлінне синове тіло, нетлінне, тому що земля не прийняла його, закрита силою батькового прокляття. За народними віруваннями, «померлий, чий труп довгий час не розкладався, був за життя великим грішником, тому що не готувався до поховання в сирій землі – стихії святій і чистій» [7:146]. Для батька й сина це був шанс для примирення, адже смерть, самотня, нагла, стала для Михайла останнім кроком перед безоднею пекла. Бог з'єднав рідних людей: «Сотник Чарниш, побачивши свого сина, змилосердився, став навколішки та просив Бога простити йому й собі» [12:277]. Так вивершилася притча про блудного сина, мотив якої є наскрізним у романі. Смісл цієї притчі витлумачується в Законі Божому: «Християнин повинен від усієї душі бажати всім

спасіння, радіти наверненню грішників, не задрити Божій любові до них і не вважати себе гідним Божих милостей більше, ніж ті, хто повертаються до Бога від колишнього свого беззаконного життя» [9:362]. Тіло Михайлове розсипалося на порошок, з'єдналося з землею, а через якийсь час, за межею буття, і з батьком, що також відійшов у вічність.

Мотив блудного сина П. Куліш використав і в романі «Олексій Одноріг», головний персонаж якого так само, як і Михайло Чарнишенко, обирає життєву дорогу, але, обираючи, збочує на звивистий шлях вивіщення через задоволення власних амбіцій. Олексій Одноріг – така ж молода, активна, енергійна людина, яка прагне самоствердження, проте, розриваючи з героями (батьком, Добринею), опиняється в одному таборі з антигероями (Самозванцем, Мулюхою). Обидва персонажі блукають, заходять якнайдалі від батьківської домівки, гублять орієнтири, опиняються в зачарованому колі невизначеності, неусвідомленої безперспективності. В аналізованих творах також знаходимо чимало яскраво виписаних деталей, які засвідчують майстерність письменника в поєднанні язичницьких і християнських елементів у поетиці романного світу. Сконцентровані такі деталі в епізодах, що їх, аналогічно до «Михайла Чарнишенка...», можна вважати пуантами. Першим таким пуантом є введена в роман легенда про Ольгу Багачку та її доньку, пейзажі, що її супроводжують. Ці описи відділяють минуле й пророкують майбутнє за принципом смислової антитези. За легендою, дочка Багачки кинулася в ріку, тому що воліла померти, але не бути відданою на поталу ворогу, мати теж пішла за нею (Бог прийняв її душу), а тіло, перетворившись на сосну, стало вічною охороною водяної могили коханої дитини. Обидві обрали смерть як ціну честі, проте, навіть скоївши самогубство, залишили незаплямованими душі, тому вода ріки, що поглинула доньку, для матері й стала справжнім небом, якого вона прагнула досягнути. Через це й ірреальний вид на воду з висоти тужливого дерева на кручі – Ольжиному Буйвищі – сприймається через смислову неподільність роду як позитив: коли дивитися згори, то здається, що земля розступається й відслонює новий світ із новим небом. Ключовим тут є останнє слово – «небо», яке в контексті твору набуває подвійного, навіть оксюморонного смислу: з одного боку, «небо – символ переваги, вознесення» (мати – донька), «саме на небі міститься область, через рівні якої душі возносяться до абсолютного світла й спокою» [19:235], за віруваннями давніх українців, небо – «храм богів», що уявлявся скляною або

кришталевою горою, на якій стоять золоті палаци, ростуть дерева з золотими яблуками, шкірка яких миттєво лікує рани, жива вода б'є ключем; нічне ж небо уявлялося божественним покровом. Або небо ставало островом Буяном, досягнути якого можна, перепливши повітряні води [3:331]. А з іншого боку, небо – «джерело вселенської катастрофи» [6:344] – покарання за гріхи людей, які знехтували своїм призначенням – бути милосердними, любити одне одного й славити Бога. Нове небо відкривається не кожному, оскільки більшість людей і не прагне його побачити, ніколи не піднімає голову й не вдивляється в бездонну синяву, а проживає життя з опущеними очима, бачачи хіба що віддзеркалення в калюжі. Таке небо несправжнє, воно, змаліле, не відкриє перспективи, не вбере кольором душу, тому що воно – ілюзія. Небо, яке відкрилося Олексію Однорогу, було іншим, як іншим стає дзеркало, коли в нього дивляться щоразу нові люди: не змінюючи своєї суті, воно віддзеркалює стан душі того, хто зазирнув у глибину. Олексій, дезорієнтований п'ятьма роками перебування за кордоном, не розуміє суті того, що відбувається на батьківщині, він розгублений, невпевнений, тому бачить видиме, але не прозирає суть. Його небо – в безодні, воно манило його, причаровувало, а він ішов на поклик, бо хотів самовизначитися, утвердитися власним вибором у самотійному житті, не розуміючи, що, поринувши назустріч несправжньому, сам стає несправжнім, бо небо в безодні – неприродне явище, воно відкриває дорогу в інший світ – за дзеркала, антисвіт, у якому не діють звичні уявлення й закони. Таким світом у романі стали острови Чорні Лози, перебування на яких перетворило дорогу Олексія Однорога на оксюморон ідилії – прокляття. Це другий пуант у творі: персонаж випробовується антиреальністю, в якій примхливо поєдналися казка й дійсність, містика й матеріальність, фантазія й прагматизм. Це світ вищого добра й уособленого зла водночас, збагнути який нелегко. Фактично це матеріалізована підсвідомість людини, суперечлива, тендітна, вишукана й цинічна. Острів, на якому опинився Олексій Одноріг, – мандрівник, неприкаяна душа, заблукана в історичній веремії, це «сховок, таємниче «де-то», відокремлений світ» [19:260], «убезпеченість від моря хаосу» [3:351], проте чи довго може протистояти острів – Хаосу, великому Ніщо, адже навколо – стихія, ворожа й неблаганна? Міць захищеного клаптика тверді примарна, як відгомін пам'яті про втрачений рай, Атлантиду [19:290]. Острови ніби розтікаються, ховаються у воді, щезають у ній; посилюють це враження тумани,

холодні роси яких укривають острівну землю, а приповерхневі пласти стирають лінії, фарби, розмивають перспективу, гублять далечінь, ховають рух, стишують звуки, і людина стає безпомічною, тому що кожен крок такою землею може бути останнім: стихія води забере й поглине. Так оприявнюється в романі амбівалентна символіка води, очищаючої та руйнуючої стихії. Ця діалектична подвійність зафіксована і в міфах, і в християнському каноні: «...одна з фундаментальних стихій світобудови, першопочаток, вихідний стан усього сущого, еквівалент первісного хаосу» [7:68], тому незнищенна («існувала до створення світу й буде існувати після його загибелі» [6:92]); біблійним символом первісного хаосу стали «безмежні темні води, над якими літає дух Божий» [6:92], «первісний космічний океан – вмістилище можливостей, з якого черпає Бог, щоб творити світи» [8:52]. Острів, вода, туман оприявнюються і в кольорі, адже названі ці острови Чорні Лози – оксюморон поглинутої абсолюту кольору невибагливості лоз. Чорний – еквівалент антисвіту, чорної діри – смертельної для людини. Спокій, умиротворення такого острова – фантоми для спраглої певності персонажа, бо зникають у фантасмагорії казки про утоплену, яку згадав Олексій Одноріг, перебуваючи в Чорних Лозах. За народними уявленнями, смерть від води – це Божа кара [7:459]. Утоплена в казці персонажа мітлою з вітру підмітає кришталеву підлогу свого палацу. Якщо переосмислити ці образи в символічній площині, вони пророкуватимуть майбутнє Однорога. Палац – мешкання утоплениць – дружин водянника стоїть на дні водоймищ, отже, його небом є склепіння води – водяне дзеркало – горизонтальне, що тільки відбиває справжнє небо, яке «ніби перевертається в глибину і орієнтує світ відповідно до опозиції верх – низ» [14:10]. Ця вода – вікно в інший світ, доступний, свій для мертвих і притягальний для живих красою ілюзії, проте небезпечний, бо не відпустить необережного. Утоплениця – уже не людина, промітає дорогу для Олексія Однорога, а це погана прикмета [7:334]. До того ж її мітла зроблена з вітру – «символу непостійності, ефемерності» [19:40], який в українців ототожнювався з демонічною істотою, місцем мешкання якої були глухі ліси, гори, печери, ями, провалля, також і безлюдні острови. Вважалося, що з вітром літають душі великих грішників [3:78], а «на сильних вітрах літають демони, які несуть зло і хвороби» [19:40]. Негативний емоційний фон посилюється згадкою про комету – «помело», що змітає добро, адже, за народними уявленнями, комети, затемнення, сонячні, місячні, гала

навколо сонця – все це вважалося недобрими знаками (згадаємо опис сонячного затемнення в «Слові про похід Ігоря» перед початком походу князя Ігоря Святославовича, який (похід) виявився невдалим).

Християнська символіка цих епізодів пов'язана з господарем Чорних Лоз – Проклом Прокличем, якого його коваль Потап охарактеризував так: «Є люди, для яких людські сльози забавка, а наш Прокло Проклич і худобі, і птаству, і людям робить добро» [11:121] (пер. наш. – *Т. М.*). Сам Прокло Проклич розповів Олексію Однорогу, що його рід відмічений Божою благодаттю за дотримання п'ятої заповіді: «Шануй твого батька і матір твою, щоб довголітній був ти на землі, що Господь, Бог твій, дасть тобі» [Вих. 20:12]. Це прозвучало як докір (аналогічно й щодо Михайла Чарнишенка), провістивши від зворотного долю Олексія Однорога, який, віддалившись від батька, дому, вийшовши за межі освоенного, прихильного простору, потрапив у неосвоєне, переважно вороже середовище і, не маючи сформованих переконань, а керуючись тільки підсвідомими рушіями, збочив, заблукав. З позиції роману відомо, що Олексій Одноріг буде відігравати не останню роль у смуті, адже перейде на бік Самозванця і, ризикуючи життям, воюватиме за чужі інтереси беззаконним мечем. (Покарання за це в усіх аналізованих творах – смерть: для Михайла Чарнишенка – аж доки батько не пробачив гріх сина й земля не прийняла його вмиць зітлілий труп; в наступному романі – «Чорній раді. Хроніці 1663 року» ті, хто знаходився в силовому полі Ніжинської ради, загинули (Сомко, Брюховецький, Шрам), бо відвойовували мир зброєю (для П. Куліша спосіб неприйнятний: згадаємо в цьому контексті поему «Великі проводи» і її головний образ – пацифіста Голку); або опинилися в міжчасі невикінченого простору роману «Олексій Одноріг», хоча доля персонажа провіщена в останньому епізоді з його участю: «Світ потемнів в очах Олексія, і він, безпам'ятний, упав на зритий копитами сніг» [11:224] (пер. наш. – *Т. М.*). На думку Прокла Проклича, Самозванець – знаряддя сатани, бо чинить беззаконня, сіє смуту, позбавляє спокою людей, багатьох призводить до загибелі. За Біблією, сатана «спокусник» [Мт. 4:3], «князь бісівський» [Мт. 12:24; Мр. 3:22; Лк. 11:15], «підступний і хитрий» [Еф. 5:11], «супротивник Ісуса» [Зах. 3:1–9], а «люди гріха – його сини» [1 Йо. 3:8, 10]. Це абсолютне зло, яке змагається за людські душі, спокушаючи їх принадами матеріального, владою. Це від нього застерігав Божий чоловік у романі «Чорна рада. ...», закликаючи берегти в собі образ і подобу Божу, плекати любов,

стерегтися гріха. Але образ Прокла Проклича, на відміну від Божого чоловіка, неоднозначний: з одного боку, він – уособлення мудрості, спокою, розсудливості, урівноваженості, доброти (саме в Чорних Лозах Олексій Одноріг лікуватиметься після важкого поранення), а з іншого, він – господар, якому коряться беззаперечно, не роздумуючи, його слово – закон, істина, яка не обговорюється, а приймається як одкровення. Але чи добре це в міжлюдських взаєминах, спілкуванні, коли нівелюються думки оточуючих, коли одна точка зору не допускає існування іншої. Відносність абсолюту людського єства підтверджують і враження Олексія Однорога від Чорних Лоз: «...чи був це неясний спомин минулого, чи тепле передчуття майбутнього» [11:126] (пер. наш. – *Т. М.*), які так само амбівалентні: згадки минулого – це батьківська домівка, затишна, мирна, прихильна, а передчуття майбутнього, підсилене епітетом «тепле», – асоціація специфіки життя на острові із власною безпритульністю, фактично приреченістю, бо коріння пошматоване, а без нього організму – смерть. І в наступному, здавалося б, ідилічному реченні: «Він (Олексій. – *Т. М.*) насолоджувався мирним сном, який оповив його душу, серед цього тихого куточка землі» [11:126] (пер. наш. – *Т. М.*) так само відчувається тривога: людське життя – не сон, колись потрібно буде збудитися. Та й сам стан сну асоціюється не тільки з відпочинком, але й з особливим станом, коли душа виходить із тіла й мандрує світами, іноді поза буттям, – напівсмертю, а то й з власне смертю. Отже, подвійність закономірна: людина світу суперечлива, зіткана з протилежностей, часто в ній високі думки межують із егоізмом, цинізмом. Так само неоднозначно сприймаються й Чорні Лози: спокій – застій, благодатна земля – утопія (місце, якого нема).

Збільшують розрив між мирським і духовним епізоди роману, які вважаємо третім пуантом: легенда про скит на Свят-озері: Бог покарав грішників, відкривши дорогу до скита татарам, а найбільших грішників земля не прийняла (згадаємо Михайла Чарнишенка): вони піднімаються з могил опівночі й стоять до пізніх півнів. Озеро асоціюється з «магічним місцем, пов'язаним із хаосом, смертю і таємничим нічним щезанням сонця» [19:249]. Це також «природний аналог дзеркала, оскільки вода спокійного озера уможливило бачення не тільки власного відображення, але й духів озера» [19:250]. Вода віддзеркалює світ людей, але й наближає до нього світ потойбіччя, бо в легендах *єфра* – «двосторонні дзеркала, які розділяють природний і надприродний світи» [19:44]. Отже, грань між ними тонка, рухлива, крихка, здоланна, бо людина

може легко знайти смерть у воді, а духи – вселитися в тіло людини. Грішну ж людину не приймає ні земля, ні вода, «стихії святі, чисті, адже й потопельник не досягає дна, не занурюється в нього, а знаходиться у водних глибинах, які символізують невідоме, незрозуміле й небезпечне [6:92]; час грішників на землі – ніч – «мати смерті та сну». За віруваннями українців, «коли на землю приходить богиня ночі, богиня смерті Мара теж приходить із царства мертвих, щоб забрати з собою наступну жертву» [3:336]. І тільки півень – птах бога Сонця (за язичницькими віруваннями), за християнською традицією – символ пильності, бо завжди повертається в той бік, звідки загрожують сили зла, – вітає сходження Сонця – Христа [3:410, 411]. За примхливим переплетенням язичницьких (уявлення про ніч, півня) і християнських елементів (не карання відступників) вбачаємо останнє застереження Олексію Однорогу: в залишках цього скита переходить старий Одноріг – прихильник Годунова. Син, поспішаючи до батька, дістається до нього тонким льодом Свят-озера, і це означає, що скит приймає його, бо дорога до батька – це дорога до спасіння, вибавлення від гріха, значить, у Олексія є шанс не пропасти в смуті. Саме в скиту безпечно батькові – уособленню мудрості, милості, доброти, саме туди відкривається дорога й синові, навіть і через напівзамерзлу воду. Це охоронний знак для Олексія, натомість для людей, які зреклися свого боярина – батька, він обертається містиком, витлумачується як зв'язок із нечистим. Зустріч батька з сином нагадує повернення блудного сина, проте, на відміну від «Михайла Чарнишенка...», це повернення тимчасове, оскільки Олексій, сам того не бажаючи, став призвідцем батькової загибелі: вивершуючи роман уже іншою зустріччю старшого й молодшого Однорогів, письменник розриває зв'язок між ними, вводячи в текст показову деталь: у битві Олексій загубив ікону. Батько прокляв сина, побачивши того у війську Самозванця. Прокляттям і пораненням Олексія письменник завершує твір, використовуючи гнівні слова старого Однорога в принципово іншій позиції порівняно з «Михайлом Чарнишенком...»: у попередньому романі батьківським прокляттям конфлікт починався, а завершувався примиренням, прощенням і зустріччю рідних людей за гранню буття, натомість в «Олексії Однорозі» батьковим прокляттям конфлікт завершується і розв'язано його не буде, оскільки старий боярин гине, а його нащадок житиме як свій на ворожій території далеко від рідної Сіверії. Те ж, що їх єднало, – ікона, втрачено назавжди. Хаос переміг – Олексія Однорога підхопила веремія полі-

тичної боротьби (прийом, спільний для всіх історичних романів П. Куліша), підтвердженням чого в аналізованому творі стала повторена в шостій частині роману легенда про Ольжин Тор і Ольжине Буй-вище, яка й замкнула романне кільце.

У творчому доробку П. Куліша є й інший приклад входження молодого людини в світ – через позитивний набуток – образ Петра Шраменка (роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року»). Він уособлює своєрідний серединний простір, вихід із якого однаково можливий як у верхню площину – до очищення від марнот існування, так і до низу – у площину примноження гріховності. Петро, як і Михайло, й Олексій, випробовується соціальною веремією – Чорною радою, яка була покликана припинити чвари за гетьманську булаву, що розпочалися після смерті Богдана Хмельницького, а насправді тільки посирила їх, розпочавши в історії України сумнозвісну добу Руїни. Образна система в романі чітко структурована за ставленням до Чорної ради, відтак згрупована довкола двох композиційних центрів – Ніжина й Хмарища. Петро волею обставин опинився в центрі подій, від яких насправді хотів триматися якнайдалі, бо мав вдачу спокійну, мрійливу, не бажав відвойовувати перспективу мечем. Оцей внутрішній конфлікт між синівським обов'язком продовжити батькову справу і психологічним спротивом усьому дикому, нищому, кривавому способу вирішення суспільних суперечностей зумовив відчуття непевності, змусив засумніватися в собі, поставити питання про непотрібність власного життя, якщо за нього необхідно заплатити життям інших людей. Образ Петра прочитується нами як своєрідне віддзеркалення образу Божого чоловіка. Він готовий сприйняти його сентенції про марноту земних принад порівняно з вічністю Небесного Царства. Письменник використав прийом композиційного кільця, вибудовуючи взаємини цих двох персонажів: на початку роману Божий чоловік відчитує долю Петра і в фіналі він же благословляє молодого людину на життєву дорогу, яка завершиться у вічності світла. Пророцтво Божого чоловіка ніби усуває суперечність між козацькою звичаєм і духовною гармонізацією, бо в ньому (пророцтві) окреслені етапи дорослішання Петра, перший із яких – це входження в світ посередництвом прийнятих у ньому ідеалів мужності, честі, здобутих у бою, наступні – самоспоглядання в плеканні внутрішнього миру, гармонізація «я» в сімейному колі, в близькості до природи, нарешті вихід у вічність через прийняття неприминального, того, що вище будь-яких соціальних уявлень, – Божого слова. Закріплення набутого знання відбулося в Печерсько-

му монастирі серед незчисленних печерних поховань із надгробковими словами про мізерність існування, не освяченого духовністю, адже «пишний князь» після смерті зрівняється з «убогим старцем», бо обом дістанеться «сім ступнів землі». Відтак матеріальні блага не стануть перепусткою у вічність: «...і шабля, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колісь поруч із мертвими кістками» [13:38]. Відомо, що печери асоціюються з духовним джерелом, у «православних монастирях позначали духовний центр», є «місцем зустрічі людини з Богом» [6:386]. Саме споглядання поховань, на нашу думку, змусило Петра остаточно сприйняти слова Божого чоловіка про власну долю, сенс якої, як, зрештою, й кожної людини, – самопізнання, повернення до себе первинного, створеного на образ і подобу Божу. Простота цього відкриття спочатку приголомшила Петра, проте згодом не дала йому загинути в Ніжині, бо прийшло інтуїтивне знання (іще не вербалізоване) про власне призначення і сенс життя: кров'ю одних не здобудеш щастя для інших, бо добрими намірами дорога стелиться тільки до пекла. І замикають кільце своєрідної ініціації Петра слова Божого чоловіка про тріаду «існування – життя – буття», суть якої в душевному, духовному очищенні: праведна людина не потребує мирських нагород, бо «хто хоть раз заглянув через край світу, той іншого блага бажає...» [13:158] – блага плекання душі, любові до ближнього, адже сказано: «Яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занапастить власну душу? Що може людина дати взамін за свою душу?» [Мт. 16:26]. Людина без душі втрачає зв'язок із Творцем, ховаючи душу під тягарем (хоча сама вважає – чеснотами) «гетьманства, багатства або верха над ворогом» [13:158]. Такої слави потребує мир, у якому мірилом є матеріальні виміри досконалості, натомість справжня слава у Бога – добро, милосердя, любов.

Фінал роману може видатися мелодраматичним, але насправді в ньому закладене непромінальне: «...чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться» [13:158] – відродження світу, яким він був до гріхопадіння, адже світ навколо такий, яким він є всередині кожного, відтак іти до межі – краю світу земного й вічного – потрібно із вірою у Божий Промисел.

В усіх аналізованих творах письменник ставить і досліджує спільну проблему: вибір людиною життєвих пріоритетів, відтак самогармонізація чи нівеляція. До того ж у центрі уваги митця молода людина, яка не має сталих переконань, досвіду, відповідно, легко піддається впливам, покладаючись на мудрість іншого

й забуваючи, що основою її дорослішання повинен бути насамперед досвід власного роду, знання поколінь, які виплекали генетичне дерево й не дали загинути його корінню. Така мудрість, спрямована на добро, повинна стати дороговказом у житейському морі, вберегти від марнот, фальшивих цінностей і несправжніх друзів. Але максималізм молодості обернувся для Михайла Чарнишенка й Олексія Однорога розчаруванням, спровокував розрив поколінь (у романах це батьківське прокляття синів), привів обох до загибелі. Вони були покарані за відступництво, втягування у веремію боротьби за владу, в якій і стали жертвами беззаконних мечів. Хаос змагань за минуше, в якому життя втрачає будь-яку цінність, віддається за примари матеріального, поглинув персонажів, відторгнув від гармонії, помінявши місцями полюси добра і зла. Показуючи цей процес, письменник удався до прийому доказу від зворотного: поступовий духовний занепад молодих людей П. Куліш простежив, увівши в роман як основоположне підґрунтя характерного зростання оприявлені у віруваннях постулати добра, любові, милосердя. Ці дві площини – існування, що неминуcho зумовить деградацію, знеособлення, втрату людяності, і буття, що вбереже людину від манівців безбатченківства у найширшому розумінні цього поняття й виведе на широкий шлях спасіння, плекання чеснот – розкрилися найперше через змістову домінанту – тему пам'яті поколінь, історичної, культурної, духовної, через формотворчі елементи – сюжетно-композиційні пуанти. Письменник показав, що чекає на людину, яка не зважає на застереження предків, нехтує багатовіковим досвідом розрізнення справжнього й примарного в житті, відтак посилив, зробив рельєфнішими перипетії мандрів світами (зовнішнім, реальним географічно, історично, і внутрішнім, змінюваним, не пояснюваним, непередбачуваним), увівши в діалектичній єдності відповідні перестороги, зафіксовані у віруваннях. Семантика язичницьких і християнських елементів у романах «Михайло Чарнишенко...», «Олексій Одноріг» розкрита в колізії вибору, який зумовив конфлікт людини з близькими, часом, собою і призвів до фатального кінця: це застереження від чужого (опозиції «своє – чуже»), «верх – низ», «світ – антисвіт»), хаосу (опозиція «високість – безодня»), невибору (опозиція «дім – безбатченківство»).

У романі «Чорна рада», навпаки, письменник запропонував інший шлях – відхід від пізнання світу через абсурд війни, натомість прилучення до вищого знання про благодать, показавши особливості етапів входження молодого

людини у світ гармонії, душевного й духовного очищення в любові. Наскрізними маркерами такого входження стали образи-символи печери, монастиря, душі, образ Божого чоловіка – акумулятор позитивного знання.

На нашу думку, такий напрям аналізу є важливим для розуміння смислу творів, їх образних систем, поетики, може стати підґрунтям подальших фахових студій над їх змістоутворюючими та формотворчими елементами.

Література

1. Беляєва Н. Поетика англійського готичного роману та історична проза Пантелеймона Куліша / Н. Беляєва // Вікно в світ. — 2001. — № 3. — С. 45—153. — Бібліогр. в прим.
2. Библиейский словарь. — Новое пересм. и испр. изд. с ил. / сост. Э. Нюстрем; пер. со швед. под ред. И. С. Свенсона. — СПб.: Библия для всех, 2000. — 514 с.
3. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович; [рец.: А. М. Колодний, П. М. Красюк, В. В. Павлюк]. — К.: Либідь, 2002. — 661, [1] с.
4. Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша: До 110 річниці його світлої пам'яті (1819 — 1897) / П. С. Гончарук; [відп. за вип. Путро О. І.]. — К.: [ДАККМ], 2006. — 261 с. — Бібліогр.: с. 249—261 (265 назв).
5. Гуляк А. Специфіка жанру історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» / Анатолій Гуляк // Визв. шлях. — 2006. — Кн. 1, річник 59. — С. 64—79. — Бібліогр.: 10 назв.
6. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / [авт.-сост.: В. Андреева, В. Куклев, А. Ровнер]. — М.: Астрель; Миф, 2001. — 556 с.
7. Энциклопедия суеверий / [сост. Э. Рэдфорд и др.; пер. с англ. Д. Гайдук]. — М.: Астрель, 2001. — 560 с.
8. Жюльен Н. Словарь символов. — 2-е изд. / Надя Жюльен; [пер. с фр. С. Каюмова, И. Устьянцевой]. — Челябинск: Урал ЛТД, 1999. — 497, [1] с.
9. Закон Божий для семьи и школы / сост. протоиерей С. Слободской. — Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1999. — 713 с.
10. Івашків В. Становлення історико-романного мислення Пантелеймона Куліша: роман «Михайло Чарнишенко...» у контексті його ранньої творчості / В. Івашків // Пр. філол. секції. — Львів: НТШ, 2000. — С. 58—79. — (Записки НТШ; т. 239).
11. Кулиш П. Алексей Однорог. Исторический роман / П. Кулиш // Современник. — 1852. — Т. 35, кн. 11—12. — С. 61—140; 1853. — Т. 37, ч. 3, 4. Кн. 1, отд. 1. — С. 9—78; кн. 2, отд. 1. — С. 161—224.
12. Куліш П. Михайло Чарнишенко. Повість / П. Куліш; вст. ст. В. Петрова. — К.: Сяйво, 1928. — 278 с.
13. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року. Оповідання / Пантелеймон Куліш; [підгот. текстів і прим. М. Л. Гончарук; післямова Л. Г. Бикової]. — Х.: Вид-во «Основа» при ХДУ, 1990. — С. 3—159.
14. Левин Ю. И. Зеркало как потенциальный семиотический объект / Ю. И. Левин // Учен. зап. Тартус. гос. ун-та. — 1988. — Вып. 831, т. 22: Зеркало. Семиотика зеркальности. Тр. по знак. системам. — С. 6—25.
15. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2 т. Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша / Є. К. Нахлік; Міжнар. фонд П. Куліша; Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Львів, від-ня; [відп. за вип. А. Савчук]. — К.: Укр. письменник, 2007. — 462 с. — (Літературні студії; вип. 12).
16. Потебня А. А. Отношение язычества к христианству, веры к знанию / А. А. Потебня // Слово и миф / А. А. Потебня; [сост., подгот. текста и прим. А. Л. Топоркова; отв. ред. А. К. Бабурин; предисл. А. К. Байбурина]. — М., 1989. — С. 275—286. — (Приложение к журналу «Вопросы философии»).
17. Святе Письмо Старого та Нового Завіту: повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами [о. Іваном Хоменком]. — Рим, 1991. — 1070; 324 с.
18. Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров) / А. Сініцина; НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. — Львів: ЛНБ, 2002. — 158 с. — Бібліогр.: С. 146—152. — Ім. покажч.: С. 154—157.
19. Тресиддер Дж. Словарь символов / Джек Тресиддер; пер. с англ. С. Палько. — М.: Фаир-пресс, 2001. — 443, [1] с.
20. Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов / Шейнина Е. Я. — М.: Издат-во «Аст»; Торсинг, 2002. — 591 с.